

doi: 10.15407/dse2016.01.065

УДК 314.3 (477)

І.О. КУРИЛО

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kurilo2005@yandex.ru

С.Ю. АКСЬОНОВА

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

Б.О. КРИМЕР

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: borris7@meta.ua

НАРОДЖУВАНІСТЬ ТА МАТЕРИНСТВО В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Неоднозначність динаміки народжуваності останніми роками після десятирічного періоду її підвищення в Україні актуалізує питання вивчення сучасних регіональних особливостей дитородної активності та факторів, що їх детермінують. Науково-практичний інтерес становить також побудова інтегративних індикаторів умов материнства для оцінки підґрунтя, на якому формуються регіональний рівень та динаміка дитородної активності, задля визначення повноти реалізації дитородних орієнтацій та виявлення проблемних регіонів, ситуація в яких потребує першочергової уваги. З цією метою запропоновано регіональний індекс материнства, для побудови якого використано 17 показників (як стимуляторів, так і дестимуляторів), які об'єднані у чотири блоки. Виходячи із вітчизняної специфіки, акцент зроблено на економічних факторах, які детермінують становище жінки-матері, при цьому враховано також комплекс показників, що відображають соціально-демографічне середовище у регіонах, стан здоров'я жінок та особливості становища дітей.

За результатами аналізу регіональних індексів материнства виділено три типологічні групи областей України за умовами материнства: західні регіони з найвищими індексами материнства завдяки кращому стану здоров'я матерів, становищу дітей та більш сприятливому соціально-демографічному середовищу; пояс областей центральної України та частина південних регіонів країни із середніми показниками індексу материнства; пояс південно-східних регіонів та окремих північних областей із найнижчими значеннями індексу переважно через негативний вплив соціально-демографічних та окремих економічних чинників. Порівняльний аналіз умов материнства за регіонами України на основі побудованих індексів за даними 2008 та 2013 років свідчить, що виявлені риси їх регіональної диференціації є досить сталими у часі.

© КУРИЛО І.О., АКСЬОНОВА С.Ю., КРИМЕР Б.О., 2016

Ключові слова: народжуваність, материнство, індекс материнства, соціально-демографічне середовище, фактори народжуваності.

И.А. Курило

д-р экон. наук, проф.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kurilo2005@yandex.ru

С.Ю. Аксёнова

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

Б.А. Кример

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: borris7@meta.ua

РОЖДАЕМОСТЬ И МАТЕРИНСТВО В УКРАИНЕ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Неоднозначность динамики рождаемости в Украине в последние годы после десятилетнего периода ее повышения актуализирует вопрос изучения современных региональных особенностей детородной активности и факторов, которые их детерминируют. Научно-практический интерес также представляет построение интегративных индикаторов условий материнства для оценки базиса, на котором формируются региональный уровень и динамика детородной активности, для определения полноты реализации детородных ориентаций и выявления проблемных регионов, ситуация в которых требует первоочередного внимания. С этой целью предложен региональный индекс материнства, для построения которого использовано 17 показателей (как стимуляторов, так и дестимуляторов), объединенных в четыре блока. Исходя из отечественной специфики, акцент сделан на экономических факторах, детерминирующих положение женщины-матери, при этом учтен также комплекс показателей, отражающих социально-демографическую среду в регионах, состояние здоровья женщин и особенности положения детей.

Согласно результатам анализа региональных индексов материнства были выделены три типологические группы областей Украины по условиям материнства: западные регионы с высокими индексами материнства благодаря лучшему состоянию здоровья матерей, положению детей и более благоприятной социально-демографической среде; пояс областей центральной Украины и часть южных регионов страны со средними показателями индекса материнства; пояс юго-восточных регионов и отдельных северных областей с самыми низкими значениями индекса в основном из-за негативного влияния социально-демографических и отдельных экономических факторов. Сравнительный анализ условий материнства по регионам Украины на основе построенных индексов по данным 2008 и 2013 гг. показывает, что выявленные особенности их региональной дифференциации достаточно устойчивы во времени.

Ключевые слова: рождаемость, материнство, индекс материнства, социально-демографическая среда, факторы рождаемости.

I.O. Kurylo

Dr. of Sciences (Economy),

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Kyiv, bul. Taras Shevchenko, 60

E-mail: kurilo2005@yandex.ru

S. Yu. Aksyonova

PhD (Economics), Leading Scientific Worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, bul. Taras Shevchenko, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

B.O. Krimer

PhD (Economics), Leading Scientific Worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, bul. Taras Shevchenko, 60
E-mail: borris7@meta.ua

FERTILITY AND MOTHERHOOD IN UKRAINE: REGIONAL ASPECT

After ten years of fertility increase in Ukraine the fertility dynamics is ambiguous in recent years. In this connection the study of modern regional characteristics childbearing and its determinants actualizes. Scientific and practical interest includes the construction of integrative indicators of the conditions of maternity to assess basis of formation of the regional level and dynamic of childbearing, to determine completeness of implement fertility preferences and identify problematic regions, in which situation needs priority attention. For this purpose it was proposed the regional maternity index. In constructing of our maternity index we used 17 indicators (both stimulants and disincentives) which are combined into 4 blocks. Based on the national specifics we focused on economic factors that determine the position of women and mothers, but set of indicators that reflect the socio-demographic environment in the regions, the health of women and the special situation of children were taken into account also.

According to the analysis of regional maternity indexes we identified three typological groups of regions in Ukraine in terms of motherhood conditions: the western regions with the highest indices of motherhood due to better maternal health and a more favorable social and demographic environment; the «belt» of central regions of Ukraine and southern regions of the country with the average maternity index; and the «belt» of south-eastern regions and some northern regions with the lowest index mainly because of the negative impact of social, demographic and some economic factors. Comparative analysis of conditions for maternity in regions of Ukraine based on maternity indexes 2008 and 2013 showed that the identified features of their regional differentiation are fairly constant over time.

Keywords: *fertility, motherhood, maternity index, socio-demographic environment factors in fertility.*

Постановка проблеми та аналіз попередніх досліджень. Сприятлива у цілому демографічна динаміка 2008–2013 рр. в Україні, на жаль, не виявилась достатньо сталою і несприйнятливою до деструктивних соціально-економічних та вієнно-політичних впливів останніх двох років. Щоправда, благополучні періоди у динаміці смертності в Україні за останні майже півсторіччя взагалі були вельми нетривалими. Що ж до народжуваності, то, попри доволі стале її підвищення з початку ХХ ст. (в Україні – з 2002 р.), швидке реагування дітородної активності на серйозну дестабілізацію економічної й соціально-політичної ситуації в країні було цілком передбачуваним. Водночас нетривкість сприятливих демографічних тенденцій у нашій країні, на противагу розвинутим європейським державам, породжує питання, по-перше, щодо сталості платформи, на якій базується сприятлива демографічна динаміка та, по-друге, щодо одно/різноспрямованості цієї динаміки у благополучні періоди за окремими внутрішніми складовими: віковими та іншими соціально-демографічними групами, територіальними одиницями тощо.

Виявлені відмінності темпів змін народжуваності показників і загальна неоднозначність новітньої динаміки після доволі тривалого і стійкого підвищення дітородної активності в Україні актуалізують питання вивчення сучасних регіональних особливостей народжуваності й факторів, що їх детермінують.

Регіональні відмінності параметрів відтворення населення та, зокрема, регіональні особливості народжуваності завжди входили до сфери наукового інтересу демографів. Значущість регіонального аналізу динаміки демографічних показників важко переоцінити, коли стоїть завдання з'ясувати, наскільки сталою є та чи інша демографічна тенденція, чи набудуть значного поширення остаточно не сформовані демографічні явища та структурні риси демографічних процесів. Однак найважливішим є те, що комплексні демографічні дослідження територій, включаючи типологічний аналіз, слугують основою для наукового обґрунтування регіональної політики.

З метою вивчення територіальної диференціації соціально-демографічних процесів неодноразово здійснювалося демографічне районування України. Так, В.П. Піскунов (V.P. Piskunov) і В.С. Стешенко (V.S. Steshenko), аналізуючи народжуваність у різних частинах України, дійшли висновку, що «для більш-менш детальної характеристики регіональних особливостей генеративної діяльності жінок 25 областей України необхідно об'єднати в чотири демографічні зони: центральну, західну, південно-східну та південно-західну» [1, С. 32]. Водночас вони зауважували, що демографічне районування не виключає необхідності аналізу динаміки демографічних показників окремо по областях.

Вказуючи на практичну значущість регіонального підходу до вивчення механізму відтворення населення, Н.М. Левчук (N.M. Levchuk) запропонувала групування областей України у п'ять демографічних районів, кожний із яких за своїм демографічним «змістом» відрізняється від інших [2, С. 383–393]. В останнє десятиріччя непоодинокими були спроби розглянути сучасні зрушення в регіональній диференціації процесів природного руху населення зі звертанням до результатів більш ранніх досліджень [3] та використанням розроблених раніше типологій [4].

Регіональні особливості народжуваності в Україні були докладно розглянуті З.О. Пальян (Z.O. Palyan) у колективній монографії, присвяченій комплексному аналізу регіональних аспектів структурних і динамічних характеристик населення та просторової специфіки його відтворення [5, С. 83–102]. У зв'язку з тим, що «деякі регіони мають схожий характер демографічних процесів, обумовлений спільними історичними, географічними та економічними витоками, а також сталими етнічними і культурними традиціями та конфесійною приналежністю», для таких груп регіонів має розроблятися спільна програма заходів, а її теоретичним підґрунтям має бути типологія регіонів України за характерними демографічними, в тому числі відтворювальними, параметрами [5, С. 93].

За результатами індексного аналізу динаміки спеціального коефіцієнта народжуваності у територіальному розрізі І.А. Клочан (I.A. Klochan) дійшла висновку, що позитивні тенденції у народжуваності в країні у 2003–2008 рр. значною мірою обумовлені зростанням саме інтенсивності народжуваності, при цьому значний вплив поліпшення структури жінок фертильного віку на народжуваність був притаманний лише міським поселенням [6].

З метою встановлення регіональних особливостей народжуваності та виявлення її найвпливовіших факторів О.А. Кривовою (O.A. Krivova), О.С. Коваленко (O.S. Kovalenko) та І.О. Курило (I.O. Kurylo) виконано типологічний аналіз із використанням методів багатовимірної класифікації. Проведена за допомогою кластерного аналізу динамічна класифікація регіонів України за показниками народжуваності та виділені при цьому чотири типологічні групи відповідають усталеним уявленням про структурні зміни народжуваності на території країни наприкінці минулого – на початку поточного десятиріччя. Особливість дослідження полягає в тому, що «визначено не

тільки одномоментну територіальну диференціацію демографічного процесу, а й досліджено зміни з роками як показників народжуваності, так і основних факторів впливу» [7, С. 46].

Необхідність міжрегіональних співставлень соціально-економічного й демографічного розвитку, визначення місця регіонів у національних рейтингах виникає у процесі оцінювання ефективності регіональної політики. Особливо актуальними такі порівняння стають у контексті децентралізації управління в Україні. Прикладом універсальної оцінки нерівномірності економічного та соціально-демографічного розвитку окремих регіонів є індекс регіонального людського розвитку, що понад десятиліття розраховується в Україні. На міжнародному рівні розраховуються численні показники якості життя населення: наразі існує понад 150 композиційних індикаторів добробуту та різних аспектів якості життя, які використовують для оцінки ефективності діяльності урядів різних країн в економічній, соціальній та екологічній сферах. Існує більше сотні ініціатив щодо використання показників якості життя в процесі прийняття рішень на національному й місцевому рівнях [8].

Одним із можливих варіантів оцінки якості життя населення як передумови його дітородної діяльності може бути комплексний показник, що відображає становище матерів та дітей, умови материнства / батьківства у тих чи інших країнах та регіонах світу. Актуальність розробки такого інтегрованого показника підтверджується увагою до подібних комплексних оцінок умов материнства з боку міжнародних організацій. Найбільшої популярності набув Індекс материнства (Maternity Index), що розраховується міжнародною організацією Save the Children. Індекс оцінює умови материнства в різних країнах світу на основі врахування різних факторів (статистична інформація про які є доступною для розрахунку в багатьох країнах), що відображають становище матерів та дітей. Індекс материнства станом на 2015 р. розраховано на основі п'яти показників – ймовірності материнської смертності, коефіцієнта дитячої смертності (у віці до 5 років), очікуваної тривалості навчання, ВВП на душу населення та частки жінок у парламенті. Згідно з цим показником, Україна посідає 69 місце серед 179 країн світу [9].

Специфікою наявної практики розрахунку індексу є значні відмінності у наборі показників за різні роки, для яких він розраховувався. Якщо у 2012 р. було використано 16 показників, то у 2015 р. – п'ять. Так, у 2012 р. материнське здоров'я описувалось не одним, а чотирма показниками: до ймовірності смерті матері додавались очікувана тривалість життя жінок, показники використання сучасних методів контрацепції та наявність кваліфікованого медичного персоналу; економічний статус жінки оцінювався за двома показниками – гендерним розривом у заробітній платні та тривалістю оплачуваної відпустки (на противагу доволі «грубому» показнику – ВВП на душу населення); блок щодо становища дітей включав, окрім показника дитячої смертності, ще й показники доступу до чистої води, індекс маси тіла, три показники охоплення закладами освіти – дошкільної, початкової, середньої, а також співвідношення статей у закладах освіти. Вагомість блоків встановлювалась на основі такого розподілу: становище дітей – 30 %, материнське здоров'я – 20 %, освітній статус жінок – 20 %, економічний – 20 %, політичний статус жінок – 10 % [10]. Варто зазначити, що відображення становища матерів і дітей через індекс материнства здійснюється за допомогою показників, які, по-перше, доступні для розрахунку в більшості країн світу (включно й тих, де статистичний облік недостатньо добре налагоджений) та, по-друге, віддзеркалюють досить глобальні проблеми щодо становища жінок, які є актуальними для світу в цілому, без урахування специфіки окремих країн.

Безумовний науково-практичний інтерес становить розробка подібних інтегративних індикаторів умов материнства в межах окремих країн для оцінки того підґрунтя, на якому в конкретний період часу формується регіональний рівень та динаміка дітородної активності населення, для визначення того, якою мірою можуть бути реалізовані дітородні орієнтації, а також для виявлення проблемних регіонів, ситуація в яких потребує першочергової уваги. Індекс материнства за регіонами має стати індикатором, що віддзеркалює специфіку і взаємозв'язок соціально-економічного й демографічного розвитку регіону, слугує орієнтиром для розробки регіональної сімейної політики.

Метою запропонованої роботи є дослідження сучасних регіональних особливостей народжуваності в Україні та побудова індексу для інтегральної оцінки умов материнства у регіонах з подальшим визначенням типологічних груп областей за умовами материнства й результатами дітородної діяльності.

Виклад основного матеріалу. За роки, що минули у поточному сторіччі, в Україні не змінився перелік регіонів, які мають наднизькі показники народжуваності: Луганська, Сумська, Харківська, Донецька області та м. Київ. За статистичними даними останнього мирного 2013 р. найнижчий показник сумарної народжуваності було зафіксовано в Луганській області – 1,3 дитини у розрахунку на жінку. Топ-трійку областей із найвищими показниками народжуваності утворювали Рівненська, Закарпатська та Волинська області. Ці області за рівнем дітородної активності вже традиційно виділяються на тлі інших регіонів, які мають вищий за середньоукраїнський рівень народжуваності (рис. 1). Так, у 2013 р. у Рівненській області сумарний показник народжуваності наближався до межі простого відтворення поколінь і на 33 % перевищував середньоукраїнський рівень. У 2014 р. саме у цій області, а ще й у Чернігівській, інтенсивність народжуваності дещо знизилася. Вагоме ж зниження показника сумарної народжуваності за підсумками 2014 р. мало місце у Луганській і Донецькій областях. В інших регіонах України відбулося підвищення народжуваності, хоча найбільший темп зростання, що спостерігався у Києві, не перевищував 6 %.

Зауважимо, що ще у 2013 р. деяке зниження дітородної активності порівняно з попереднім роком відбулось майже в усіх регіонах країни. Втім, у п'ятирічний період, що передував 2013 р., народжуваність повсюдно зростала, хоча темпи приросту суттєво різнилися між областями. Зрештою, останніми роками інтенсивність народжуваності на Івано-Франківщині вже мало відрізнялася від тієї, що притаманна Київській області, хоча на початку сторіччя, коли народжуваність тільки-но почала зростати, різниця між показниками була помітно більшою.

Крім того, у деякі роки в окремих областях спостерігалось зниження інтенсивності дітонародження, тоді як в інших рівень народжуваності стабілізувався або й зростав.

У Україні поступово формується нова модель вікової народжуваності за взірцем багатьох розвинутих країн Європи, де більш пізня народжуваність зазвичай пов'язана із відкладанням народжень до моменту набуття економічної самостійності й незалежності. У нашій країні зазначена тенденція більш чітко виражена у великих містах та високоурбанізованих регіонах. Рис. 2 демонструє, що у столиці та областях, де розташовані найбільші міста країни (Харків, Одеса, Дніпропетровськ), внесок жінок старшого репродуктивного віку в сумарну народжуваність є найвищим. Водночас значним внеском старших жінок у народжуваність вирізняються й Рівненська та Волинська області, але, на відміну від вищезгаданих урбанізованих регіонів,

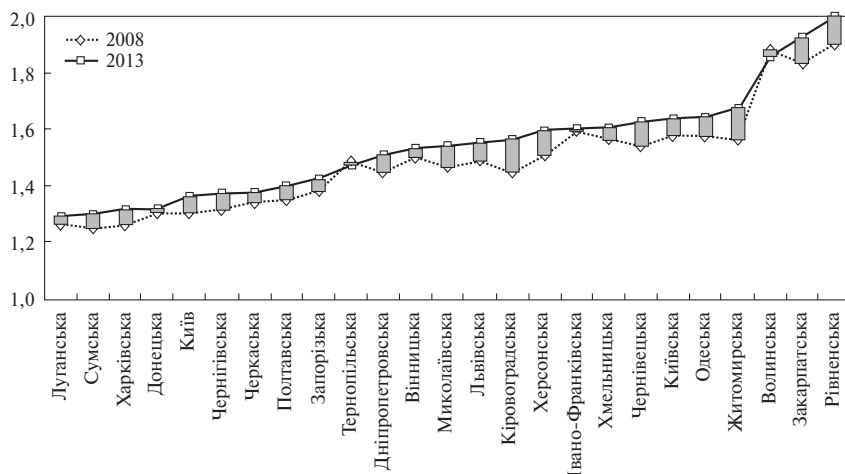

Рис. 1. Сумарний показник народжуваності за регіонами України у 2008 та 2013 рр. (дітей у розрахунку на одну жінку)

Джерело: дані Державної служби статистики.

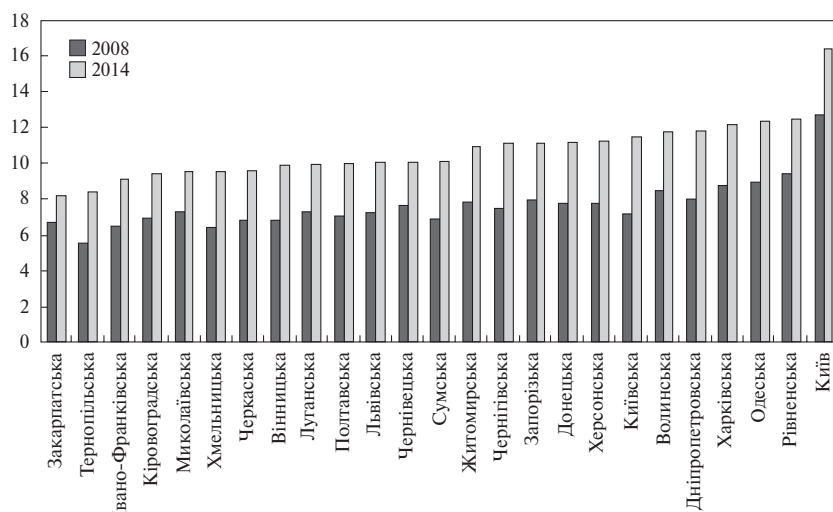

Рис. 2. Внесок жінок віком 35–49 років у сумарну народжуваність у 2008 та 2014 рр. за регіонами України, %

Джерело: дані Державної служби статистики.

тут така ситуація зумовлена народженням у зрілих жінок дітей високих черговостей. Рис. 2 засвідчує й відчутне підвищення внеску старших жінок у сумарну народжуваність у 2014 р. порівняно із 2008 р. у всіх без винятку регіонах.

Ще одним яскравим свідченням «постарішання» материнства є збільшення середнього віку матері при народженні дитини. В Україні зростає його регіональна диференціація. Якщо розмах варіації показника у 2001 р. не перевищував двох років (найменше значення зафіксовано у Хмельницькій області – 24,9 роки, а найбільше – в Києві – 26,8 років), то у 2008 р. різниця між найменшим і найбільшим значенням становила 2,8 року, а у 2014 р. середній вік матері при народженні дитини варіював

від 25,9 років у Закарпатській області до 29,5 років у Києві. Привертає увагу й Рівненська область – показник середнього віку матері при народженні дитини знаходиться тут на середньоукраїнському рівні, а от середній вік матері при народженні першої дитини помітно нижчий, ніж у середньому по країні. Це одна із небагатьох областей, яка демонструє порівняно ранній початок дітонародження за загальної схильності до середньо / багатодітності.

У складі новонароджених за черговістю за час підвищення народжуваності теж відбулися суттєві зміни. В цілому в Україні частка первістків зменшилася, натомість питома вага дітей другої та наступних черговостей народження зростає. У 2014 р. частка первістків у загальній сукупності новонароджених становила 46,6 %, дітей другої черговості народження – сягала 36,6 %, третьої – 11,0 %, четвертої і наступних черговостей народження – 5,8 %.

Питома вага первістків серед новонароджених знизилась у всіх регіонах країни, але найістотніші зміни відбулися у східних областях – Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській. У західних областях частка первістків мала нижчі за середні значення. Рівненська область виділяється серед інших регіонів: саме цій області притаманна найнижча частка дітей першої черговості народження (у 2014 р. – 36,4 %, у 2005 р. – 45,5 %), а от частка дітей третьої та наступних черговостей народження була надзвичайно (як для України) високою – майже 31 %, тоді як середньоукраїнський показник становив 16,5 %, а у м. Київ він ледве сягав 8,5 %. Зауважимо, що Київ демонструє протилежний Рівненській області «алгоритм» дітородної діяльності: пізній її початок і надзвичайно низьку частку дітей третьої і та вищих черговостей народження (рис. 3).

Частка дітей другої черговості народження порівняно із показниками питомої ваги первістків або дітей третьої черговості народження має меншу регіональну диференціацію. Так, у 2014 р. ця частка варіювала від 32,6 % у Рівненській області до 38,5 % – в Івано-Франківській області. Порівняно з 2008 р. частка других дітей

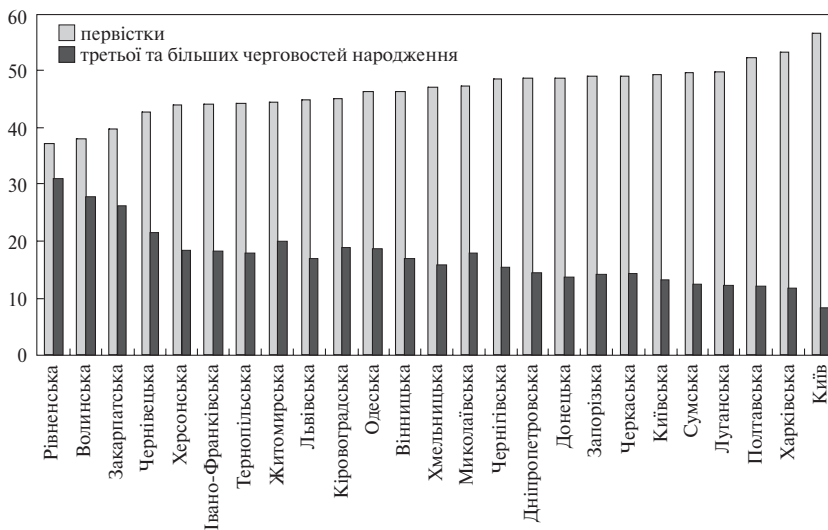

Рис. 3. Частка дітей першої та третьої і вищих черговостей народження у 2013 р. за регіонами України, %

Джерело: дані Державної служби статистики.

підвищилась у всіх регіонах України, але у Рівненській, Волинській та Закарпатській областях підвищення було зовсім незначне, тоді як у східних областях підвищення цієї частки було більш істотним.

З огляду на відчутну регіональну специфіку рівня й структурних характеристик народжуваності в Україні та їх новітньої динаміки, комплексна оцінка диференціації умов материнства в регіонах країни, ймовірно, має враховувати чимало факторів, що впливають на становище матерів і дітей та на реалізацію дітородних планів у регіонах країни. В ході такої оцінки неминуче стикаємось із методологічною проблемою встановлення вагомості / значущості окремих факторів та їх блоків, у вирішенні якої, як нам уявляється, варто орієнтуватися не на досвід універсальних міжнародних оцінок, а на специфіку вітчизняного економічного й соціально-демографічного середовища та доступні для розрахунку й використання статистичні показники, що її віддзеркалюють.

Саме тому при побудові вітчизняного регіонального індексу материнства, на противагу індексу від Save the Children, зроблено акцент на економічних факторах, які детермінують становище жінки-матері, а замість урахування освітнього рівня жінок (що не є проблемною складовою їх становища у нашій країні) запропоновано комплекс індикаторів, що відображають соціально-демографічну сторону буття та відповідні характеристики в сучасних вітчизняних умовах. Політичний статус жінок, згаданий у розрахунках міжнародного індексу, доречний у міжнародних порівняннях, але не є достатньо показовим при міжрегіональних порівняннях у межах однієї країни. Загалом пропонується індекс материнства є більш придатним для міжрегіональних порівнянь у межах окремої країни.

Схема індексу материнства передбачає трьохетапний процес його побудови відповідно до трирівневої системи показників. Кожному з аспектів умов материнства відповідає блок індикаторів, що формують систему індикаторів умов материнства в регіоні. Для розрахунку використано 17 показників, розподілених по чотирьох блоках; кожен показник має самостійне значення й при цьому є складовою системи оцінки на регіональному рівні (рис. 4).

На першому етапі здійснювалась систематизація наявних показників за блоками й ступенем відображення того чи іншого аспекту умов материнства, а також нормування їх та визначення ваги кожного. Другий етап — розрахунок індексів за окремими блоками умов материнства — здоров'я матерів; становище дітей; соціально-демографічне середовище; економічне середовище. Індeksi за блоками розраховуються на основі ваг окремих факторів у межах блоку. Третій етап — розрахунок інтегрального індексу материнства з використанням значень індексів за окремими блоками на основі ваг блоків у кінцевому індексі. Підбір показників для відображення умов материнства в окремих блоках здійснювався за такими принципами: придатність для щорічних розрахунків; забезпеченість наявною інформацією; забезпечення надійності оцінок на регіональному рівні; однозначність трактування щодо впливу на материнство; відсутність тісного зв'язку між окремими показниками; достатність статичної та динамічної варіації.

Невід'ємною складовою запропонованої методики є визначення ваг окремих факторів та їх блоків. Воно здійснено шляхом опитування експертів з подальшим розрахунком узагальнюючих ваг показників. Спочатку визначено вагу факторів у межах окремих блоків, далі — вагу окремого блоку в загальній структурі індексу. Значення ваг окремих блоків розподілились таким чином: економічне середовище — 35 %, соціально-демографічне середовище — 25 %, становище дітей — 20 %, здоров'я матерів — 20 %.

Рис. 4. Система показників регіонального індексу материнства

Економічне середовище формує рівень життя людей, їхні трудові й матеріальні можливості і безпосередньо впливає на якість життя батьків та дітей. Економічний фактор в Україні за сучасних умов є чи не найважливішим чинником прийняття рішення щодо реалізації дітородних планів. Якщо сім'я матиме змогу здійснювати свої витрати на рівні, що асоціюється з належним / гідним рівнем добробуту, то погляд на майбутнє буде доволі оптимістичним і потенційні батьки будуть набагато вільніші в питаннях народження дітей. Відбір показників для економічного блоку індексу материнства здійснювали з урахуванням результатів сучасних досліджень, що пов'язують економічне становище жінки з гендерною рівністю, а також тих, у рамках яких було встановлено найбільш вагомі економічні перешкоди при прийнятті рішення про народження дитини в Україні [11, С. 129–130; 12, С. 157–160]. До складу економічного блоку використані показники увійшли з такими вагами: гендерний розрив у заробітній платі – 30 %, рівень безробіття жінок – 15 %, забезпеченість житлом у містах – 25 %, купівельна спроможність середньої заробітної плати – 20 % та обсяг реалізованих населенню послуг – 10 %.

Стан «соціально-демографічного середовища» при оцінці умов материнства виступає водночас його чинником та результатом впливу численних факторів соціального й економічного розвитку як регіонального, так і національного рівня. Демографічна ситуація є наслідком тривалих змін в економіці, суспільстві, ціннісних орієнтаціях населення. У нашому дослідженні соціально-демографічне середовище

відображене за допомогою таких показників як коефіцієнт несталості шлюбів (30 %), частка осіб із вищою освітою серед населення віком 25 років й старше (25 %), спеціальний коефіцієнт народжуваності (20 %), частка позашлюбних народжень (15 %) та коефіцієнт підліткової народжуваності (10 %).

Блок «становище дітей» дає змогу оцінити умови материнства з огляду на статус і можливості вже народжених дітей. Подальша доля дітей і можливості підтримки матерів з дітьми з боку тих чи інших інституцій є важливою складовою умов материнства, зокрема, щодо забезпечення можливостей для догляду за дитиною та охорони її здоров'я. Для оцінки регіональної диференціації становища дітей використано такі показники: смертність дітей у віці до 5 років (40 %), охоплення дітей віком 3–4 роки дитячими дошкільними закладами (35 %), відносна чисельність дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування (25 %).

Здоров'я матерів акумулює в собі вплив численних факторів природного, економічного та соціального характеру. Стан здоров'я та характеристики системи охорони здоров'я – традиційно серед найважливіших індикаторів для характеристики рівня людського потенціалу в цілому та його материнської складової зокрема. При виборі показників для даного блоку в межах нашого індексу надано перевагу тим, що характеризують безпосередньо здоров'я матерів, однак при цьому є індикаторами більш глибоких процесів: ймовірність смерті жінок в інтервалі віку 20–49 років (60 %); поширеність абортів (20 %); рівень захворюваності на сифіліс (10 %) та на гонококову інфекцію (10 %).

Тож для побудови індексу використано як показники-стимулятори, так і дестимулятори щодо умов материнства. Попереднє нормування показників (стимуляторів і дестимуляторів) є необхідним для забезпечення порівнянності та співставності сформованої інформаційної бази. Нормування для стимуляторів та дестимуляторів виконано за різними формулами, що пов'язано зі потребою уніфікації тих складових, за якими ранжирування здійснюється від максимального до мінімального значень, та тих, за якими воно виконується в протилежному напрямі – від мінімального до максимального значень. Нормування стимуляторів виконано шляхом співставлення з стандартним значенням, за яке обрано середнє значення показника по Україні (1), а нормування дестимуляторів – оберненим шляхом (2):

$$Z_{jr} = \frac{x_{jr}}{x_{stj}}, \quad (1)$$

$$Z_{jr} = \frac{x_{stj}}{x_{jr}}, \quad (2)$$

де z_{jr} – нормоване значення j -го показника за r -м регіоном; x_{jr} – фактичне значення j -го показника за r -м регіоном; x_{stj} – стандартне значення j -го показника; j – показник ($j = 1, \dots, 5$; – кількість показників); r – регіон ($r = 1, \dots, 25$).

Розрахунок загального індексу материнства здійснюється за формулою (3) на основі індексів за окремими блоками (4), яким надано вагові значення:

$$I_r = \sum_{i=1}^4 w_i I_{ir}, \quad (3)$$

де I_r – інтегральний індекс материнства в регіоні r ; I_{ir} – індекс по i -му блоку показників в регіоні r ; w_i – вага i -го блоку.

Індекси за окремими блоками показників розраховуються за подібною схемою на основі показників у блоках:

$$I_{ir} = \sum_{j=1}^{k_i} \bar{w}_{ij} z_{ijr}, \quad (4)$$

де \bar{w}_{ij} – вага j -го показника у i -му блоці показників; z_{ijr} – нормовані значення j -го показника у i -му блоці за регіоном r .

Розроблена схема розрахунку індексу материнства відкрита для внесення будь-яких логічних змін і доповнень, що можуть бути спричинені соціально-економічними змінами чи, наприклад, змінами методології статистичних спостережень. Однією з проблем побудови регіонального індексу за сучасними даними є проблема якості статистичної інформації. Крім того, що перелік показників, придатних для порівняння, є доволі обмеженим, динаміка низки індикаторів у 2013–2014 рр. спонукає вказати на неточність оцінки тих чи інших явищ за статистичними даними 2014 р., що найбільшою мірою стосується Донецької та Луганської областей. З огляду на це базовим роком для оцінки регіональної диференціації умов материнства обрано 2013 р., оцінки для якого порівнювали у динаміці з такими за 2008 р.

За результатами розрахунків та аналізу індексу для 2013 р. було виділено три типологічні групи областей України за умовами материнства (рис. 5).

Найвищі значення індексу материнства спостерігаються в чітко виділеній сукупності західних регіонів України, причому лідерство даного регіону за умовами материнства формується за рахунок кращого стану здоров'я матерів, становища

Рис .5. Типологія регіонів України за індексом материнства у 2013 р.

Джерело: складено авторами.

дітей та більш сприятливого соціально-демографічного середовища. Інші дві групи областей не так очевидно розмежовані територіально, проте помітно, що до другої типологічної групи (з середніми значеннями індексу) переважно належать області центральної України, що формують на її карті своєрідний «пояс». До неї входять також і ті південні регіони, які мають дещо вищу народжуваність на тлі порівняно сприятливішої економічної ситуації (Одещина) або ж кращих показників здоров'я матерів (Запорізька область).

Регіони з найнижчими значеннями індексу теж формують «пояс» півден-но-східних територій, який «доповнюють» окремі північні області. Найгіршою станом на 2013 р. є ситуація в Кіровоградській області, яка посідає останню позицію за блоками «становище дітей» і «соціально-демографічне середовище» й одну з останніх – щодо індексів за іншими двома блоками.

Порівняльний аналіз умов материнства за регіонами України на основі побудованого індексу засвідчує, що виявлені риси їх регіональної диференціації є сталими у часі: розподіл регіонів країни на типологічні сукупності за значенням індексу в 2013 р. повністю збігається зі складом груп, які виділено за результатами розрахунку регіонального індексу материнства у 2008 р. Понад те, вельми незначні зміни відбулися в ієрархії (ранжируваному ряду) регіонів країни за індексом материнства у 2013 р. порівняно з 2008 р.

Висновки. На тлі сприятливої динаміки народжуваності у XXI сторіччі в Україні розгортаються, починаючи з 2010 р., різні регіональні сценарії змін народжуваності: спостерігається різноспрямованість змін та різні їх темпи. У ряді областей і в другому десятиріччі нового століття народжуваність продовжувала підвищуватися, в інших спостерігалися її незначні коливання, водночас виділяються області, де інтенсивність народжуваності знизилася. Повсюдно тривало скорочення частки первістків серед новонароджених та підвищення питомої ваги дітей наступних черговостей.

В Україні триває процес «постарішання материнства», найбільш виражений у столиці та високоурбанізованих областях країни, де наявні великі міста. Поряд зі становленням у цих регіонах вікової моделі пізнього початку дітонародження (та, відповідно, раннього піку зайнятості жінок), у західних областях країни (особливо на Рівненщині, у Волинській області, на Закарпатті) допоки зберігається модель раннього початку дітородної діяльності із загальною схильністю населення принаймні до середньодітності.

Для порівняльної оцінки підґрунтя, на якому формуються риси територіальної диференціації рівня й структури народжуваності, запропонована модифікація «індексу материнства», адаптована до потреб регіонального аналізу умов материнства в Україні. Комплексний показник враховує сімнадцять індикаторів, що репрезентують фактори і результати дітородної діяльності та віддзеркалюють стан здоров'я матерів, становище дітей, соціально-демографічне середовище та економічне становище (з акцентом на економічному статусі жінок) за регіонами країни.

За результатами розрахунків регіонального індексу материнства в Україні за даними 2008 та 2013 рр. побудовано типологію регіонів країни за умовами материнства і встановлено, що найкращою у межах країни є типологічна група, представлена західними регіонами, яка стало лідирує за трьома із чотирьох блоків показників – здоров'я матерів, соціально-демографічне середовище та становище дітей. Натомість в областях-аутсайдерах несприятлива для реалізації дітородних планів і материнства у цілому ситуація зумовлена поєднанням негативного впливу соціально-демографічних й економічних чинників, зокрема – несталості шлюбно-сімейних відносин, підвищеного безробіття та низьких доходів, а також підвищеного гендерного дисбалансу в оплаті праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Піскунов В.П., Стешенко В.С. Динаміка та географія народжуваності населення Української РСР (1959–1970 рр.) // Демографічні дослідження. – Вип. 3. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 26.
2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України, Інститут економіки; за ред. В. Стешенко. – К., 2001. – 560 с.
3. Шевчук П.Є. Сучасні зрушення у регіональній диференціації смертності та тривалості життя в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – Вип. 2. – С. 24–37.
4. Курило І.О. Демографічні процеси та структури в Україні: сучасні регіональні особливості // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – Вип. 10, –Т. 2. – 2014. – С. 138–145.
5. Населення України – 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К. : ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2005. – 342 с.
6. Клочан І.А. Регіональні аспекти народжуваності в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1. – С. 98–104. – doi: 10.15407/dse2010.01.090
7. Кривова О., Коваленко О., Курило І. Регіональні особливості народжуваності в Україні та її детермінанти (досвід аналізу багатомірними статистичними методами) // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Вип. 14. – Тернопіль : Економічна думка, – 2009. – С. 44–47.
8. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Лібанова Е.М., Гладун О.М., Лісогор Л.С. та ін. – К., 2013. – 48 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf
9. Urban Disadvantage. State of the World's Mothers; 2015. Save the Children Federation, Inc. 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.savethechildren.org/site/c.8rKLIXMGIpI-4E/b.8585863/k.9F31/State_of_the_Worlds_Mothers.htm
10. Nutrition in the First 1,000 Days. State of the World's Mothers 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.savethechildren.org/atf/cf/%7B9def2ebe-10ae-432c-9bd0-df91d2eba74a%7D/STATEOFTHEWORLDSMOTHERSREPORT2012.PDF>
11. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К. : Основа-Принт, 2009. – 248 с.
12. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

REFERENCES

1. Piskunov, V.P., Steshenko, V.S. (1975). Dynamika ta heohrafiia narodzhuvanosti naselennia Ukrainiskoi RSR (1959-1970 rr.) [Dynamics and geography of fertility in Ukrainian SSR (1959-1970)]. *Demografichni doslidzhennya - Demographic research*, 3, 26 [in Ukrainian].
2. Steshenko, V. (Eds.). (2001). *Demographic crisis in Ukraine. Problems of research sources, components, lines counter*. Kyiv : NAN Ukrainy. Instytut ekonomiky. [in Ukrainian].
3. Shevchuk, P.Ie. (2007). Suchasni zrushennia u rehionalnii dyferentsiatsii smertnosti ta tryvalosti zhyttia v Ukraini [Modern developments in regional differentiation mortality and life expectancy in Ukraine]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2, 24-37 [in Ukrainian].
4. Kurylo, I.O. (2014). Demografichni protsesy ta struktury v Ukraini: suchasni rehionalni osoblyvosti [Demographic processes and structures in Ukraine: regional features] *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu - Actual problems of the region's economy*, Vol. 10, 2, 138-145 [in Ukrainian].
5. *The population of Ukraine-2004*. Regional aspects of demographic development. (2005). Kyiv : IDSD NAN Ukrainy, Derzhkomstat Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Klochan, I.A. (2010). Rehionalni aspekty narodzhuvanosti v Ukraini [Regional aspects of fertility in Ukraine]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1, 98-104 [in Ukrainian].
7. Kryvova, O., Kovalenko, O., Kurylo, I. (2009). Rehionalni osoblyvosti narodzhuvanosti v Ukraini ta yii determinanty (dosvid analizubahatomirnykh statystychnykh metodamy) [Regional features of fertility in Ukraine and its determinants (experience analyzing multidimensional statistical methods)] *Rehionalni aspekty rozvytku produktyvnykh syl Ukrainy - Regional aspects of development of the productive forces of Ukraine*, Vol. 14, 44-47. Ternopil : Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

8. Libanova, E.M., Gladun, O.M, & Lisogor L.S. (2013). *Vymiriuvannia yakosti zhyttia v Ukraini - Measuring the quality of life in Ukraine*. Kyiv. Retrieved from http://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf [in Ukrainian].
9. *Urban Disadvantage*. State of the World's Mothers; 2015. Save the Children Federation, Inc. 2015. URL: http://www.savethechildren.org/site/c.8rKLIXMGIpI4E/b.8585863/k.9F31/State_of_the_Worlds_Mothers.htm) [in English].
10. *Nutrition in the First 1,000 Days*. State of the World's Mothers 2012. URL:<http://www.savethechildren.org/atf/cf/%7B9def2ebe-10ae-432c-9bd0-df91d2eba74a%7D/STATEOFTHEWORLDSMOTHER-SREPORT2012.PDF> [in English].
11. *Family and Family Relations in Ukraine: current state and trends*. (2009). Kyiv : Osнова-Prynt [in Ukrainian].
12. *Marriage, family and childbearing orientations in Ukraine*. (2008). Kyiv : ADEF-Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 29.12.2015.